

**REVUE BELGE
D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE DE L'ART**

PUBLIÉE SOUS LE HAUT PATRONAGE DE S.M. LE ROI
PAR

L'ACADÉMIE ROYALE D'ARCHÉOLOGIE DE BELGIQUE

**BELGISCH TIJDSCHRIFT VOOR
OUDHEIDKUNDE EN KUNSTGESCHIEDENIS**

UITGEGEVEN ONDER DE HOOG BESCHERMING VAN Z.M. DE KONING
DOOR DE

KONINKLIJKE ACADEMIE VOOR OUDHEIDKUNDE VAN BELGIË

LXXXVII – 2018

— EXTRAIT —

BRUXELLES – BRUSSEL

ANIMARE VERBIS LINEAS:
ERYCIUS PUTEANUS EN HET PLAN VAN BRUSSEL
DOOR MARTIN DE TAILLY

Wouter BRACKE

Het stadsplan van Brussel op naam van Martin de Tailly (fig. 1) is samen met het zestiende-eeuwse stadsplan van Jacob van Deventer ongetwijfeld het bekendste en meest geciteerde plan van Brussel uit het ancien regime. Het plan werd in 1640 gepubliceerd en kreeg een tweede, lichtjes herziene, druk in 1748⁽¹⁾. Van de oudste versie zijn vandaag nog maar twee volledige exemplaren gekend, waarvan één in het Prentenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek van België wordt bewaard⁽²⁾. In de jaren 1950 publiceerde het toenmalige hoofd van de afdeling, Louis Lebeer, twee baanbrekende studies over de kaart⁽³⁾. Aangezien sindsdien weinig of niets nieuws kon worden toegevoegd aan de resultaten van zijn onderzoek, vatten we hier kort zijn bevindingen samen⁽⁴⁾.

Het onderzoek van Louis Lebeer spitst zich toe op het stadsplan, het stadsgezicht en de vier kleine zichten van het stadhuis, het huidige Broodhuis en het hof van Brussel⁽⁵⁾. In zijn studie probeert de conservator te achterhalen waarop de verscheidene ondertekeningen precies slaan die op de 15 bladen tellende gravure voorkomen. De opdracht aan Filips IV is immers ondertekend door Martin de Tailly, over wie Lebeer voor het eerst belangrijke biografische gegevens heeft gevonden⁽⁶⁾. Het stadsgezicht is gesigneerd door

- (1) Een facsimile van het plan van 1640 werd in 1965 uitgegeven: *Description de la royale et tres-noble ville de Bruxelles* 1965. Een tweede, gedeeltelijke, facsimile volgde vijf jaar later: *Bruxella nobilissima Brabantiae civitas* 1970.
- (2) KBR, Prentenkabinet, EST COF P° - S.IV 14835 à 14844 + S.II 7458 + S.II 11414-11415. De verschillende plaatsnummers verwijzen naar de verschillende data waarop delen van de prent de Koninklijke Bibliotheek binnenkwamen. In 1933 werden de bladen van het eigenlijke stadsplan verworven en konden zo worden toegevoegd aan het stadsgezicht en de twee zichten op het hof van Brussel die al in de 19de eeuw door de bibliotheek waren verworven. In het Prentenkabinet van de Koninklijke Bibliotheek wordt ook nog het middenblad van het stadsgezicht bewaard (S. IV 30278; fig. 2), zonder nummering en zonder randversiering onderaan, wat erop kan wijzen dat de plaat in verschillende stadia werd gegraveerd.
- (3) LEBEER 1948-1955; LEBEER 1956.
- (4) Zie ook DANCKAERT 2000 en DANCKAERT 1989, p. 21-23, 35-37.
- (5) Het hof van Brussel is het onderwerp van twee gravures: één toont het hof vanuit de Warande, de andere toont het hof vanaf de Hofberg. Een vijfde zicht, van de Sint-Michiël-en-Sint-Goedelekathedraal, dat zich op het stadsplan bevindt, wordt door Lebeer niet behandeld.
- (6) Geboren rond 1592 werd de Tailly in 1626 toegelaten tot het Brusselse geslacht 's Leeuws. Hij vertegenwoordigde het geslacht 's Leeuws verscheidene jaren en kon als dusdanig verkozen worden

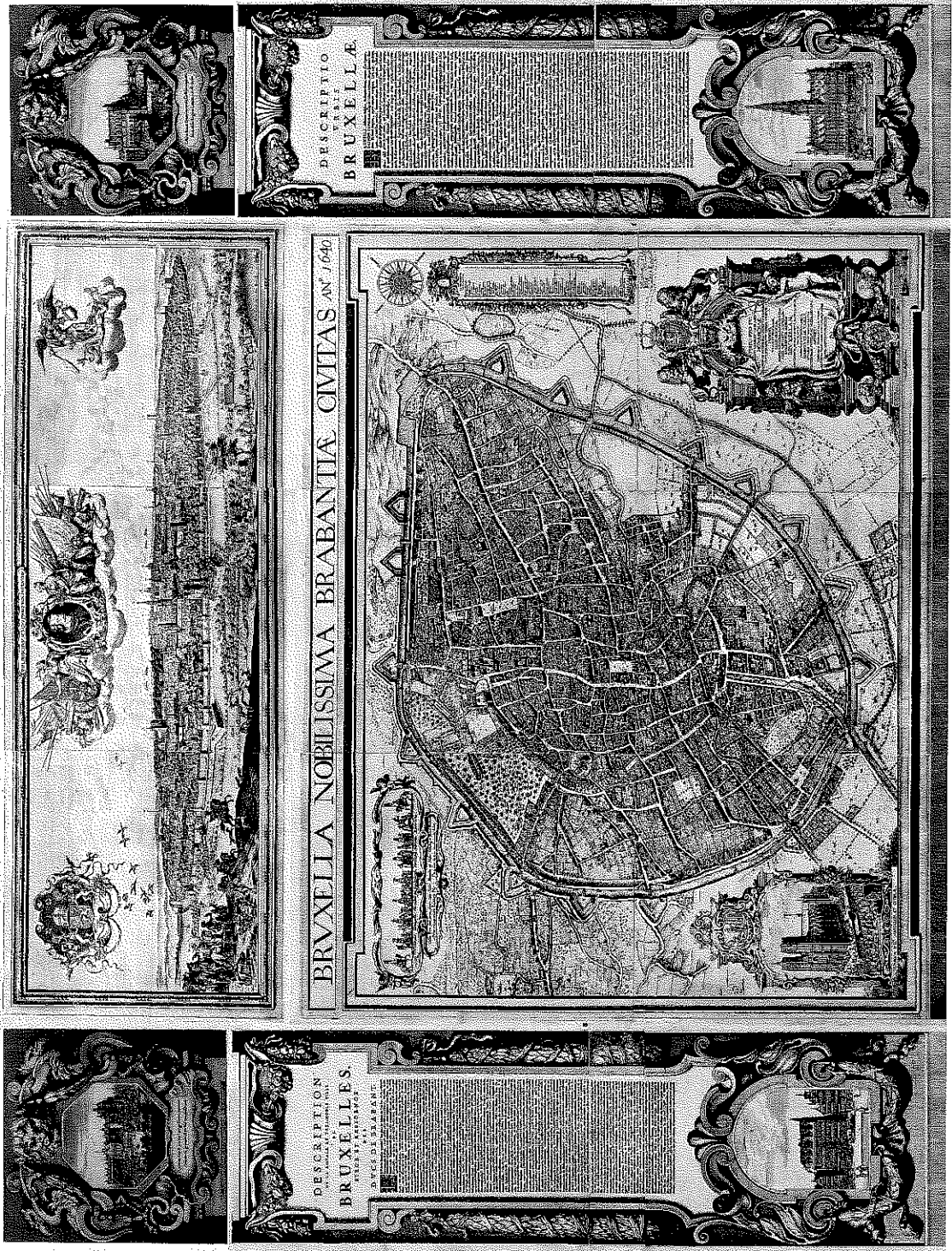

Fig. 1. Martin de Tailly, Plan van Brussel, 1640.
© Koninklijke Bibliotheek van België

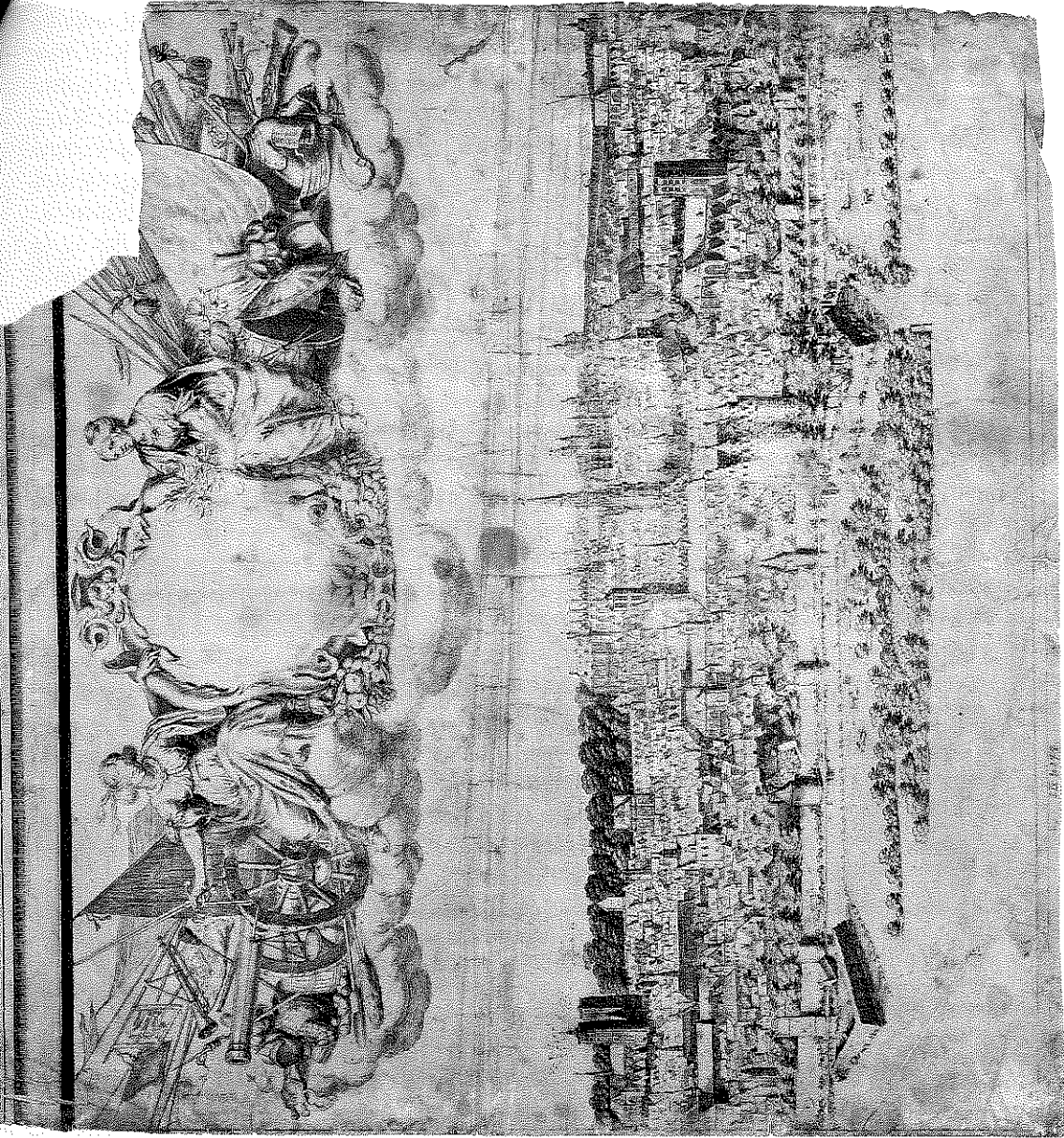

Fig. 2. Drukproef (?) van het middenblad van het stadsgezicht van Martin de Tailly, Plan van Brussel, 1640.
© Koninklijke Bibliotheek van België

Abraham Santvoort (ca. 1611-1669; *A. Santvoort inv. et fecit Bruxellae*), terwijl onderaan de verscheidene sierelementen de naam voorkomt van Nicola(us) Van der Horst (1598-1646) als *inventor*⁽⁷⁾. Ook op het eigenlijke stadsplan vinden we zijn naam in dezelfde hoedanigheid terug. De identificatie van de rol die Martin de Tailly, Abraham Santvoort en Nicolas Van der Horst speelden in de realisatie van de gravure is nog bemoeilijkt door de herhaalde toeschrijving van de vier vermelde zichten aan Jacques Callot (1594-1635). De naam van Callot is immers te lezen in de plaat van de derde staat van de twee zichten op het hof van Brussel die vandaag nog in de chalcografie van de Koninklijke Bibliotheek van België worden bewaard⁽⁸⁾. Lebeer toont echter op overtuigende wijze aan dat het hier om latere toevoegingen gaat en dat de gravures van de hand van Santvoort moeten zijn naar tekeningen van Nicolas Van der Horst. Abraham Santvoort zou dan verantwoordelijk zijn voor al het graveerwerk, van de vier zichten, het plan en het stadsgezicht. Lebeer vermoedt voorts dat, ondanks wat de plaat ons leert, Santvoort het zicht op Brussel niet heeft getekend, maar het enkel heeft gegraveerd naar een tekening van Van der Horst. Indien in zijn eerste bijdrage Lebeer nog de mening is toegedaan dat de Tailly enkel verantwoordelijk was voor de opdracht aan Filips IV, in zijn tweede bijdrage besluit hij op basis van de analyse van de twee octrooien voor de publicatie en de verkoop van het stadsplan, gedateerd op 14 februari 1640, dat de Tailly, op dat moment verantwoordelijk voor de fortificaties van de stad, zowel opdrachtgever, uitgever als verkoper van de gravure moet zijn geweest en misschien zelfs de auteur was van het stadsplan. In het laatste geval zou Van der Horst dan verantwoordelijk kunnen geweest zijn voor de voorbereidende tekening van het plan met het oog op de gravure ervan.

In de eerste bijdrage vermeldt Lebeer nog kort de lange teksten die aan weerszijden van het stadsplan in een barokke kader zijn gezet. De tekst rechts van het plan is in het Latijn gesteld, de tekst links in het Frans. Naar Lebeers mening stond de Latijnse tekst model voor de Franse. Hij publiceert beide versies op het einde van zijn artikel maar kan de auteur van de Latijnse tekst niet identificeren. We kunnen vandaag echter met zekerheid stellen dat de auteur ervan moet worden geïdentificeerd met Erycius Puteanus (1574-1646), humanist en veelschrijver, universiteitsprofessor in Leuven en hofhistoriograaf van de aartshertogen Albrecht en Isabella⁽⁹⁾. Hoe we tot deze conclusie zijn gekomen en wat dit betekent voor de realisatie van de prent, willen we in de volgende pagina's kort uiteenzetten.

tot stadsmagistraat. Het is ook dit geslacht dat als eerste de andere zes Brusselse geslachten leidt in de cartouche links boven op het stadsplan. In 1639 en 1640 was de Tailly deken van de gilde van de drapeniers. In enkele archiefdocumenten wordt hij vermeld als kapitein (van de burgerlijke wachten?) van Brussel. Hij overleed in 1652.

(7) Over Santvoort zie HOLLSTEIN 1980.

(8) De respectieve plaatsnummers zijn 2043-A en 2044-A. In de online catalogoog worden beide nog toegeschreven aan Callot.

(9) Over Puteanus zie de acta van het colloquium in 1996 te Leuven en Antwerpen aan hem gewijd: *Acta Puteanaea* 2000. Voor een recentere bibliografie zie Erycius Puteanus in DE LANDTSHEER *et al.* 2006, p. 270-285, 284-285. De collectie brieven die van hem is bewaard wordt op ongeveer 20.000 stuks geschat.

De Latijnse tekst aan de rechterkant van het stadsplan is een beschrijving van de stad Brussel en draagt als titel *Descriptio urbis Bruxellae*. Wat de aandachtige lezer van de beschrijving onmiddellijk opvalt, is het belang van het getal zeven in de beschrijving van de stad. Zo heeft de auteur het over de zeven geslachten (*lignages*), de 177 torens, de zeven stadspoorten, om te besluiten dat "Hinc septena fere omnia, quae iure aut opere publica sunt, munere aut ministerio, consilio aut casu" (10). De aanwezigheid van het getal zeven in de beschrijving is niet uitzonderlijk: ze komt al bij Guicciardini voor en is zelfs ouder; ze komt ook voor in andere stadsbeschrijvingen of *urbis laudes* (11). Een andere contemporaine beschrijving van de stad Brussel waarin het getal zeven centraal staat, is die van Erycius Puteanus, *Bruxella, incomparabili exemplo septenaria, gripho palladio descripta, luminibus historicis, politicis, miscellaneis distincta et explicata, plenum item urbis elogium, velut loquens imago*, gepubliceerd door Jan Mommaert te Brussel in 1646. Indien het boek in 1646 is gedateerd, het passeerde de censuur al in november 1644 zoals blijkt uit de *censura* die we helemaal achteraan in het boek gepubliceerd vinden. Het werk bevat, behalve een *Prospheesis* of aanspreking tot het stadbestuur van Brussel en haar bevolking in het begin en zeven lofdichten van de hand van bevriende magistraten en geleerden achteraan, een voorwoord gericht aan de *praetor* (de amman) van de stad waarin de auteur uitlegt waarom hij voor deze stijlform en dergelijke titel gekozen heeft, een gedicht in 49 disticha opgedeeld in 7 *heptades*, gevolgd door een uitvoerige historische commentaar op het gedicht georganiseerd per distichon. Na het gedicht en de commentaar volgt nog een *Urbis Bruxellae elogium*, gericht aan de *thresoriers* en de andere magistraten van de stad (12). De commentaar op het gedicht getuigt van een heel degelijke kennis van de administratieve geschiedenis en organisatie van de stad Brussel. In 1662 wordt het dan ook terecht vermeld onder Puteanus' historische en politieke werken (13).

Er zijn verscheidene aanwijzingen dat Puteanus de auteur kan zijn van de Latijnse tekst op de prent van de Tailly. Er is in de eerste plaats, zoals al aangegeven, de aandacht voor het cijfer zeven in de beschrijving van de stad. Ten tweede kan het geen toeval zijn dat we in Puteanus' *Bruxella* kopieën of adaptaties terugvinden van sommige zichten op de prent van de Tailly (14). Vooraan is een zicht van Brussel ingeschoven dat onderaan links

(10) In de Franse tekst: *En effet, soit à dessein, soit par hazard, ce septenaire se trouve plusieurs fois, tant aux charges, qu'aux ouvrages publics*. Het woord *centum* in '177 torens' (*centum quoque septuaginta septem distincta turribus*) kan een zetfout zijn voor *ceterum* aangezien in de Franse tekst sprake is van 77 torens.

(11) Cfr. VAN DE KERCKHOF 2000, p. 156-157. Indien Lodovico Guicciardini zich in de eerste uitgaven van zijn *Descrittione* (zie infra, n. 24) beperkt tot een opsomming van haar zeven poorten, zeven parochiekerken, zeven adellijke geslachten en zeven schepenen, in zijn uitgave van 1581 voegt hij daar nog volgende zin aan toe: *riferendosi questo numero settennario tanto celebrato da matematici, al numero de sette pianeti, che per ordine divino reggono et governano tutte le cose terrene*. Puteanus vermeldt zelf als voorbeelden de steden Avignon, Rome en Venetië. Voor de laatste stad citeert hij het werk van Fabius Paulinus (Fabio Paolino, ca. 1535-1605), waaronder een gedicht in zeven disticha (p. 20-21).

(12) De term *thresoriers* is overgenomen uit *Costuymen* 1657.

(13) *Tomus IV Historica et politica* van zijn *Bibliotheca* 1662.

(14) Cfr. ALVIN 1861, p. 315.

getekend is *A. Santvoort*⁽¹⁵⁾. Ook het stadsgezicht op de prent van de Tailly is door dezelfde kunstenaar gesigineerd. In Hollstein wordt Santvoort voorts vermeld als auteur van alle illustraties in Puteanus' *Bruzella*⁽¹⁶⁾. Indien dit zo is, dan is meteen ook een verklaring gevonden voor de verwantschap tussen de zichten op de prent van de Tailly en die van het stadhuis, het Broodhuis en het hof van Brussel vanuit de Warande in Puteanus' *Bruzella*. Santvoorts werk voor Puteanus' *Bruzella* moet dan voor eind 1644 gedateerd worden, aangezien we met zekerheid weten dat hij toen in Amsterdam verbleef. Op 31 december van dat jaar is zijn ondertrouw met Elisabeth de Kruyff er opgetekend. We zagen al dat in 1644 Puteanus' *Bruzella* de censuur passeerde⁽¹⁷⁾. De vier verzen onderaan de cartouche met de insignes van de zeven Brusselse geslachten links boven op het stadsplan komen, op twee kleine varianten na (*Poli pro Polo* en *et pro est*), terug in Puteanus' *Bruzella*, bovenaan de afbeelding van de *Septem familiarum insignia* (PUTEANUS 1646, p. 41). En de verzen onderaan de beide zichten op het hof van Brussel zijn er verwerkt in een epigram dat de lof steekt op het Habsburgse huis⁽¹⁸⁾.

Maar doorslaggevend in de discussie rond het auteurschap van de tekst op het plan de Tailly is wel de tekst op het einde van Puteanus' *Bruzella*, die de titel draagt *Urbis Bruzellae elogium, velut loquens imago*, en in de titel toegeschreven wordt aan Puteanus. De tekst is nagenoeg identiek aan de Latijnse tekst op de prent, op een aantal varianten na die hier in voetnoot worden opgesomd⁽¹⁹⁾. De varianten tonen aan dat Puteanus zijn tekst stilistisch heeft herwerkt: zo vervangt hij *amne* door *fluvio* omdat hij een aantal lijnen verder in zijn beschrijving van het Willbroekkanaal al het woord *amne* gebruikt, en hetzelfde geldt voor het adjectief *aptus* dat hij de tweede keer vervangt door *facilem*. Voorts vervangt hij

- (15) Dit stadsgezicht vinden we niet in alle bewaarde exemplaren van het werk terug. In het door Google gedigitaliseerde exemplaar van de Universiteitsbibliotheek Gent komt het niet voor.
- (16) HOLLSTEIN 1980, p. 187. Wenceslas Hollar (1607-1677), die in 1646 in Antwerpen verbleef, signeerde en dateerde de prent op de titelpagina.
- (17) De samenstelling van het stadsbestuur vooraan in het werk is die van de jaren 1644-1645.
- (18) *Austriacae gentis grandes mirare Penates,|Sunt alibi regum limina, at ista Deum.|Lumina ubique vides, a tergo frontis honores;|Una domus mundi est, mundus uterque domus* (PUTEANUS 1646, p. 33).
- (19) *Nomen suum pro nomen; Senna fluvio pro Senna amne; papyrariis, alutariis, fullonibus, aliisque utilis et quasi obsequiosus. Cerevisiac vero coquendae aptissimus pro alutariis, fullonibusque, et cerevisiae coquendae aptus; innumera alia et ingentia pro ingentia; facilem navigationi pro aptam navigationi; Godefridi pro Godefridi; Ambitus Urbis XXV. millibus pedum pro Ambitus viginti quinque millibus passuum; circumjecta pro circumjecta sunt; in sedem placuerit pro in habitationem placuerit; atque tribunalia tria continet pro in quo tribunalia tria; cornu suum Amalthea pro cornu hic suum Amalthea; Paroeciae pro Parochiae; Praefecturae pro Praepositurae; D. Iacobi Aede, Peda et mitra insignis pro D. Iacobi Aede, Mitra et Peda insignis; Divae Mariae Capellensis pro Divae Mariae; loca pia frustra recensentur pro loca pia tabella recensentur; consilia pro concilia; consilium pro concilium; Sanctiusque Aerarium, Consilium Brabantiae: Collegium Quaestorum Brabantiae, et Provinciae Luxemburgensis pro Aerariumque, quod vulgo Finantiarum dicitur: Concilium Brabantiae: eiusdem et Provinciae Luxemburgensis Aerarium; ad quod centum amplius pagi pro ad quod amplius pagi; regimen pro regem; Dynastis, quorum nomina et insignia singulari his tabella notantur pro Dynastis; Urbis Syndicus, munere singulari ac perpetuo pro Urbis Syndicus; in electione pro in electionem; quadraginta regiones pro quadraginta vicos; Collegia varia, sive Societates, et quae Principum olim auxilia et arma erant, quinque selectissimorum hominum nunc centuriae, antea cohortes, quas Guldas, sive Gildas appellant pro Collegia varia, quas Guldas appellant; Campenhoutanos pro Campenhoutanos; Vici sunt, et uberiorem scriptionem poseunt pro vici sunt.*

... *consilium* door *sedem*, *praepositurae* door *praefecturae* en *concilium* door *consilium*. Er zijn verscheidene toevoegingen waarvan de belangrijkste, en meest opmerkelijke, ongetwijfeld de relatiefzin *quorum ... notantur* is waarin hij verwijst naar de namen en de blazoenen van de zeven geslachten op de kaart. We konden deze verwijzing al lezen in de Franse tekst op de prent van de Tailly. Anderzijds, door het woord *tabella* te vervangen door *frustra* wanneer hij het heeft over de (minder belangrijke) kerken en religieuze instellingen in Brussel, die hij blijkbaar niet wenst op te sommen, verdwijnt een duidelijke link met het stadsplan. Ten slotte wijzigt hij ook de benaming van de verscheidene overheidsinstellingen van Brabant (en Luxemburg).

Het zou natuurlijk ook kunnen dat Puteanus zich de tekst op de prent van de Tailly heeft eigen gemaakt en het aan zijn *Bruzilla* heeft toegevoegd precies omdat ook hier het getal zeven zo belangrijk is. Na Puteanus is immers de Franse versie, bijna letterlijk, gebruikt door Jean-Baptiste Christyn voor zijn beschrijving van de stad Brussel in *Les Délices des Pays-Bas ou description générale de ses dix-sept Provinces, de ses principales Villes & de ses lieux les plus renommez*, zonder daarbij zijn bron te vermelden⁽²⁰⁾. *La guide fidèle, tant des étrangers que domiciliés dans la ville de Bruxelles* van 1850 citeert dan weer Puteanus' *Bruzilla* zonder duidelijke bronvermelding⁽²¹⁾. Een passage van de aanspreking (*proshonosis*) van zijn *Bruzilla* brengt echter duidelijkheid. Daarin verklaart de auteur immers hoe hij ertoe gekomen is om dit werk te schrijven:

Meam industriam, pronam licet et proclivem, speciosa illa, et ingens nuper Tabula stimulavit, majori sumptu quam ingenio, utiliter lamem a Cive et Patricio concinnata: cui cum Descriptionem meam lubens adderem, animare verbis lineas visus sum; et his muta coepit imago loqui. Sed hoc ego tum officium Civitali persolvi. Constantiori mox igitur consilio et conatu (quasi haec mihi, quam ornarem, Sparta relicta esset) Bruzellam, sed Seplenariam, Gripho comprehensam Palladio, composui, et illustravi, numeris exprimens, quicquid ad curiosam notitiam Historiae suppeditaret.

Puteanus' interesse voor het schrijven van het gedicht *Bruzilla* werd naar eigen zeggen aangewakkerd toen hij in opdracht van de stad Brussel een beschrijving van de stad maakte voor een heel grote en mooie afbeelding (*tabula*) door een patriciër van de stad kunstig samengesteld. Hoewel de afbeelding volgens Puteanus wel haar nut heeft, lijkt hem de productiekost groter dan het talent dat dergelijke afbeelding vereist. Het is zijn tekst, zo beweert hij verder, die de afbeelding pas tot leven bracht en het stomme beeld als het ware deed spreken. Het is evident dat de afbeelding waarover Puteanus het heeft, de prent van Martin de Tailly is en dat de toegevoegde tekst (*Descriptionem meam*), de beschrijving van de stad Brussel is zoals die op de prent voorkomt onder de titel *Descriptio urbis Bruzellae* en achteraan Puteanus' *Bruzilla* onder de titel *Urbis Bruzellae elogium, velut loquens imago*.

We weten nu dat Puteanus de auteur is van de tekst over Brussel op het plan de Tailly. We weten ook dat hij kort nadien (*mox*) zijn *Bruzilla* schreef en van illustraties voorzag. Kunnen de *Bruzilla* en Puteanus' rijke correspondentie ons meer duiding geven over de

(20) CHRISTYN 1697, p. 69-85.

(21) Enkel het eerste citaat, een vers uit Puteanus' gedicht *Bruzilla*, waarmee de stadsbeschrijving aanvangt, is expliciet aan hem toegeschreven.

publicatie zelf van het werk, en misschien ook over de prent van de Tailly, aangezien beide realisaties nauw met elkaar verbonden zijn⁽²²⁾?

Over Puteanus' *Bruxella* weten we bitter weinig. Het werkje werd tot nog toe nooit grondig bestudeerd ook al is het meermaals geciteerd als bron voor de studie van de geschiedenis en in het bijzonder van de administratieve organisatie van de stad Brussel⁽²³⁾. Als genre is het ook moeilijk te duiden. In se is het een gedicht in disticha waarin het cijfer zeven centraal staat. Hierop volgt een uitvoerige historische commentaar waarin een vrij goed beeld wordt gegeven van de stad Brussel. Ook archiefdocumenten worden er aangehaald en geciteerd. Zelf legt de auteur in de *Prosphonesis* de link met andere beschrijvingen van Brabantse steden van zijn tijd, Lipsius' *Lovanium* (1605), Scribanus' *Antverpia* (1610), Gramaye's *Antiquitates illustrissimi ducatus Brabantiae* (1610) en Guicciardini's *Descrittione di tutti i Paesi Bassi* (1566)⁽²⁴⁾. Hij beschouwt het als een *curiosum*, zoals hij ook zijn *De Anagrammatismo* tot de *curiosa litteratura* (1643) rekende⁽²⁵⁾. Zo schrijft hij aan Leonardus Engenradius Puteanus (Ingenray Van den Putte): *Arte omnia, Bruxella erit septenaria, etiam imaginibus, ut mos est saeculi, illustranda, non vastum quidem volumen, sed varium et curiosum*, en aan zijn goede vriend Godefridus Wendelinus (Govaert Wendelen, 1580-1667): *Si vivam tamen, de Natatu [...] quae scripsi, producturus sum; ante omnia vero Bruxellam septenariam, curiosum satis, ut amici hic judicant, opus. Videbis ac statues*⁽²⁶⁾. Beide brieven geven tegelijk interessante informatie over Puteanus' *Bruxella*. De laatste brief dateert van mei 1640, het jaar waarin de prent van de Tailly gepubliceerd wordt. In dat jaar is er dus al sprake van een afzonderlijke stadsbeschrijving van Brussel rond het cijfer zeven. Meer nog, het werkje blijkt dan al geschreven, maar nog niet echt persklaar. In de eerste brief, van januari 1642, wordt verwezen naar de prenten die de tekst zullen illustreren. In 1642 zijn de gravures nog niet klaar. Het lijkt er ook sterk op dat voor de auteur de illustraties niet echt hoefden maar dat zijn keuze om prenten toe te voegen een toegeving is aan de smaak van zijn tijd.

Wat komen we nog te weten over Puteanus' *Bruxella* dankzij zijn correspondentie? In een brief aan Antonius Sanderus (Antoon Sanders, 1586-1664), van oktober 1640, schrijft

(22) Voor de zeer uitgebreide correspondentie van Puteanus, waarvan een groot deel uitgegeven in de 17de eeuw, al dan niet postuum, zie SIMAR 1909, p. [VII]-XIII en XV. Zie ook WELKENHUYSEN 2009.

(23) SIMAR 1909, p. 179-180 citeert hoofdzakelijk de kritiek van HYMANS 1884, maar erkent toch dat het werk de historicus een rijke oogst aan informatie biedt.

(24) *Lovanium quidem eius Apollo Iustus Lipsius descripserat; Antverpianam Carolus Scribanus, sublimis animi calamique, e societate Iesu vir; reliquas Io. Baptista Gramayus, sed ut nullam satis absolveret, copiosus tamen esset. Rectius sane Ludovicus Guicciardinus, quamvis breviter, et sua lingua, de universo Belgio homo Italus optime meritis, et plus quam Belga. Sic ergo legitur adhuc magis Bruxella, quam scitur: peculiari digna libro, quemadmodum gloria et majestate excellit.* Voor Lipsius' *Lovanium* zie PAPY 2000. Over Scribanus en zijn *Antverpia* zie HELD 1996 en BROUWERS & GULMONT 1977; over Jan Baptist Gramaye zie VAN TRIMPONT 2004; over Lodovico Guicciardini, zie *Ludovico Guicciardini* 2018. In de Koninklijke Bibliotheek van België loopt in het kader van het IUAP-project 7/26 *City and Society in the Low Countries (ca. 1200-ca. 1850). The condition urbaine: between resilience and vulnerability* een onderzoek naar stadsbeschrijvingen in de Zuidelijke Nederlanden.

(25) Cfr. HALLYN 2000.

(26) Brieven 75 en 61 van de eerste *centuria* van *Epistolarum apparatus posthumus* 1662, in het bijzonder p. 141 en 118. Over Wendelinus, zie WELKENHUYSEN 2007.

puteanus dat zijn *Bruxella septenaria* klaar is en ook de afbeeldingen: *De bruxella mea septenaria (hic titulus est) quid dicam? Parata est et quas quoque imagines expectat*⁽²⁷⁾. Maar wat bedoelt hij precies met de uitdrukking *Bruxella septenaria*? Gaat het om het manuscript van zijn *Bruxella* of enkel om het gedicht, al dan niet vergezeld van de historische commentaar? Op basis van volgende passage uit een brief aan zijn schoonzoon Lazarus Bonvicinius (Lazaro Buonvicini) kunnen we stellen dat hij zijn elegie al begin juli 1639 af had, terwijl de historische commentaar, waarvan niet hijzelf maar zijn oudste zoon Justus (ca. 1600-1650) de auteur is, nog moet volgen: *mihi hic ante dies pauculos elegia de septenario urbis Bruxellensis excidit, quam Iustus meus notis historicis philologisque mox explicabit. Nimirum libellum erit, et ad te quoque veniet*⁽²⁸⁾. Ten laatste in augustus 1640 blijkt ook de commentaar afgewerkt⁽²⁹⁾. In 1641 vraagt hij zijn goede vriend Willem van Blitterswijk (Guilielmus de Blitterswyck) dat hij naar Leuven zou afreizen om hem uitleg te geven bij zijn *catalogus opificiorum* die ook in het boek zal worden opgenomen: het gaat hier om de lijst Latijnse namen van Brusselse ambachtslui met hun Nederlandse vertaling die op het einde van het boek, maar nog vóór de lofdichten, is opgenomen onder de titel *Nomenclatura opificiorum urbis Bruxellae* (p. 145-146)⁽³⁰⁾. In een brief van december 1644 aan Guilielmus Burius (Guillaume de Bury, 1618-1700), kanunnik van de metropolitaanse Sint-Rombouts-kathedraal in Mechelen, heeft Puteanus het nog over Burius' lofdicht dat hij het eigenlijke gedicht heeft laten voorafgaan, terwijl de andere lofdichten achteraan zijn opgenomen⁽³¹⁾. Het manuscript moet dus pas in die periode zijn definitieve vorm hebben gekregen. Maar nog twee jaar gaan voorbij voor het boek op de markt komt⁽³²⁾. Wat is er tussengekomen?

- (27) Brief 65 van de eerste *centuria* van *Epistolarum apparatus posthumus* 1662, in het bijzonder p. 124. Ook de andere citaten die nog volgen komen uit de vermelde collectie brieven postuum uitgegeven in 1662 (en 1663 voor de laatste twee *centuriae*). In onze verwijzingen beperken we ons dan ook tot de vermelding van de *centuria*.
- (28) Brief 49 van de vierde *centuria*, in het bijzonder p. 77. Waarschijnlijk gaat het hier om de versie bestaande uit zes van de zeven *heptades* (cfr. *infra*, in het bijzonder de brief geciteerd in n. 38). Eind september van datzelfde jaar belooft hij Blitterswijk (over wie *infra*) nog een definitieve versie: cfr. brief 68 van de zevende *centuria*, in het bijzonder p. 87: *Faxo interea numeris suis omnibus septenarius noster constet, sine alia remora typis Mommartianis tradendus [...] Tusius meus rus ivit, cras vel perendie reversurus, cuius manu in scribendo Gripho utar [...] V Kal. Oct. 1639.*
- (29) Zie brief 52 van de tweede *centuria*, in het bijzonder p. 84, van augustus 1640: *Absolvi nunc quoque Bruxellam, partim carmine partim prosa.*
- (30) Brief 88 van de zevende *centuria*, in het bijzonder p. 112: *Totus iam in septenario adeo multiplici haereo, et tot simul mysteria expendo, urbem serio sane ornaturus. Sed ut hic catalogus est, colloquio etiam tuo opus erit, et explicatione [...] X Kal. Aprilis 1641* (voor de identificatie van de catalogus zie brief 72, *ibidem*, p. 92-93: *Griphum cogita absolutum esse, sed a te, ut nuper scripsi, videndum. Vide autem, perit mihi, nescio qua culpa, catalogus iste opificiorum, manu tua scriptus, quo tamen indigeo, ut cum Latinis meis vocabula Belgica adjungam: id enim iudicavi necessarium esse, ut Latina lector intelligat, ac videat Latina esse [...] III Non. Jan. 1640).*
- (31) Brief 87 van de eerste *centuria*, in het bijzonder p. 159-160.
- (32) In een brief aan Ludovicus Lindanus (van der Linden, 1609-1683), van 2 maart 1646 (brief 97 van de eerste *centuria*, in het bijzonder p. 178), belooft Puteanus hem zijn werken toe te zenden die dan ter perse zijn, waaronder de *Bruxella*. De *Prosphonesis* is gedateerd op 1 maart 1646. Anderzijds dateren het privilege dat Filips IV Puteanus toekent en Puteanus' brief gericht aan stadspensionaris Jan-Baptist van Gindertaelen van eind mei en 1 juni 1646. En eind juli zendt hij een exemplaar naar Godefridus Wendelinus (brief 99 van de vijfde *centuria*, p. 155-156).

In een brief aan Blitterswijk schrijft Puteanus dat het werk persklaar is, maar dat omstandigheden de druk ervan verhinderen: *Bruxella nostra septenaria parata, ut excudatur; sed etiam pericula rerum typographi promptitudinem sufflaminant*⁽³³⁾. De brief is gedateerd oktober 1645, 4 dagen na het begin van het beleg van de stad Hulst, het laatste grote beleg in de Tachtigjarige oorlog; de dagen voordien waren de belangrijkste forten in de omgeving al door de Staatsen ingenomen⁽³⁴⁾. De stad werd op 4 november veroverd door de Staatshanden blijven. Zijn het deze gebeurtenissen die een domper zetten op de activiteiten van drukker Mommaert? Enkele dagen later, op 15 oktober, dankt Puteanus Bartholomeus de los Rios Alarconius (Bartolomé de los Rios y Alarcón, ca. 1580-1652) voor het toezenden van zijn *Christus Dominus in Cathedra Crucis Docens et Patiens sive de septem verbis a Christo Domino in cruce prolatis tractatus seplem* (1645), een werk waarin alleen al uit de titel het belang van het getal zeven blijkt. Het is voor Puteanus aanleiding om zijn *Bruxella* aan te prijzen die hij eerstdaags zijn correspondent zal toezenden: *opus paratum est, paratus etiam Mommarlius, ut typis suis iam iam mittendum excudat*⁽³⁵⁾. Eind 1645 is voor Puteanus het manuscript dus af en de naam van de drukker bekend.

Een aandachtige lectuur van Puteanus' uitgegeven brieven levert ook interessante informatie over het zogeheten de Tailly-plan zelf. Zo bezorgt Puteanus in juni 1639, na een herinnering van zijn vriend Blitterswijk, het epigram over de zeven geslachten van Brussel aan Frans van Dongelberg. In 1638 was die voor de vierde keer burgemeester van Brussel benoemd; hij bleef in functie tot eind augustus 1639. Het epigram is bedoeld voor de Tailly's stadsplan, ook al wordt dit niet met zoveel woorden gezegd, meer bepaald voor de cartouche met de insignes van de zeven Brusselse geslachten links bovenaan het stadsplan. De cartouche is dan al gegraveerd en voorzien van een randversiering (*lemniscis*) waardoor Puteanus naar eigen zeggen niet veel ruimte had voor zijn tekst en dan ook verplicht was die te beperken tot een aantal verzen. De verzen die op het einde van de brief zijn opgenomen, zijn echter niet weerhouden want in de betreffende cartouche staan vier andere verzen te lezen⁽³⁶⁾. Dat Blitterswijk een belangrijke rol speelde in de totstandkoming van

(33) Brief 48 van de zesde *centuria*, in het bijzonder p. 122.

(34) Santvoort maakte van het beleg en de inname van de stad een grote prent: HOLLSTEIN 1980, p. 174-175.

(35) Brief 96 van de eerste *centuria*, in het bijzonder p. 177.

(36) Brief 57, gedateerd 13 juni 1639, van de derde *centuria*, p. 97-99: [...] *Commoda satis a Septemviro Blitterswyckio, nobili candoris Belgiae exemplo, et singulari amico meo, nata occasio. Is enim, cum de septem primis, patriciisque Urbis Bruxellensis familiis epigrammate ornandis, me per litteras commonefaceret atque hac te inprimis musae opera delectatum iri arripui laetus calamum, et tetrastichon (nescio an typis dignum) composui. Quaecumque est, mitto, sed eius dandum manu, qui facilitatem meam aestimare voluit, omnem in se peccati culpam translaturus. Plures quidem versus majestas posebat argumenti; sed angustia excludebat tabellae, ab artifice iam paratae, et lemniscis suis circumscriptae. Itaque et stili conatus coarctandus fui; ut quod copia et facundia non explicarem, brevitate et acumine comprehenderem; cum facilius lamen sit plura, quam arguta dicere; laxare verbis argumentum, quam coercere. Ego, si non ingenium, animum certe testatus sum: non iam sollicitus, ut laudem, quam benevolentiam invenirem; quae secunda ad familiaritatem via est. Leges igitur brevis hoc et tenue a triviali moneta carmen, ut censeas; censebis, ut corrigas et emendes [...]. In septem primas patriciasque urbis Bruxellae familias, epigramma. Curia septenis celebrans sua stemmata signa, Ad septem surgit sidera stemmatibus; Hinc septemque viri, et tribuum septena potestas, Hinc septem fulgent stemmata sideribus.* De verzen zijn in gewijzigde vorm te lezen op p. 43 van Puteanus' *Bruxella*.

prent van de Tailly (en van Puteanus' *Bruzella*) blijkt uit de brief die Puteanus tot hem richt op 22 juni 1639: hij wil de mening van zijn vriend over de verzen die hij schreef; zijn beschrijving van de stad (hier *Urbis laudes* genoemd), waarvoor hij ongetwijfeld beroep zal moeten doen op Blitterswijks kennis, zal ook aan zijn goedkeuring worden onderworpen. De lengte ervan zal bepaald worden door de grootte van de prent die hij nog niet kent⁽³⁷⁾. Nog belangrijker voor de ontstaansgeschiedenis van de prent is een andere brief uit hetzelfde jaar, gericht aan dezelfde Blitterswijk. Hierin wordt de Tailly vermeld met naam en toenaam⁽³⁸⁾. Puteanus loopt niet echt hoog op met de Brusselaar: hij is Latijn onkundig en kan dus Puteanus' beschrijving onmogelijk naar waarde schatten tenzij zijn vriend het Latijn voor hem vertaalt. In de brief kondigt Puteanus ook zijn mogelijke komst naar Brussel aan om de *libelli* te bekijken die bij de Tailly zouden liggen. Waarschijnlijk gaat het om de (gezette?) teksten voor de Tailly's prent. Tot slot geeft Puteanus zijn vriend nog mee dat zijn elegie over Brussel af is. Hij heeft het over zes *heptades*, terwijl het gepubliceerde gedicht er uiteindelijk zeven zal tellen. Voor de commentaar crop heeft Puteanus wel nog wat informatie nodig van de Brusselaar. In november van datzelfde jaar vermeldt Puteanus de Tailly nog eens: de man dringt aan opdat Puteanus zijn tekst indient, maar blijkbaar is die al naar de drukker teruggestuurd⁽³⁹⁾. Een paar maanden later krijgt hij de proeven van (een deel van?) het stadsplan met zijn verzen over de zeven Brusselse geslachten. Hij vindt maar één drukfout⁽⁴⁰⁾.

We kunnen dus de realisatie van de Tailly's prent en Puteanus' *Bruzella* als volgt reconstrueren:

- (37) Brief 66 van de zevende *centuria*, p. 84-85: [...] *sane de carmine quid statuas, exspecto. Tentare quidem septenarium breviter volui, ut de bono affectu nobilissimae curiae constaret, quem debere me profiteor. Urbis laudes uberiore pagina explicatas, mox accipies; et sic magis me amabis. Hoc sane iam ago: sic ubi, ut tenebrae et remorae multae sunt, haesero, lucem et opem flagitabo. Tabellae interim habenda erit ratio, nescio an sit magnae, totam si historiam complecti velim. Mea mihi brevis auxilio erit, ac si non omnia, praecipua certe exprimam. ... X Kal. Quincl. 1639.* Voor Blitterswijks bijdrage tot de realisatie van Puteanus' *Bruzella*, behalve wat voorafgaat, zie ook brieven 73-74, p. 93-95; 89, p. 113-114; 91-92, p. 119-120; 93; p. 122.
- (38) Brief 7 van de zesde *centuria*, p. 8-9, in het bijzonder p. 9: [...] *Hac etiam conditione tecum fortassis Bruzellam iturus sum, ut amicos videam, et simul libellos, quos intelligo apud Taillium esse. Scripserat hic ad Tusium meum; et has ille heri ad te litteras misit, suosque addidit, ut bono viro bonam operam des rogo. Nihil mihi gratius erit, quam intelligere etiam illi bono Descriptionem tanquam bonam placuisse. Quia Latinus non est, sciat, te interprete, quid latine scripserim. Si quid praestari a me poterit, segnissane non ero. Tuus semper, ita me tuum ames, Sed heus Griphum nunc etiam absolvere velim. Itaque nomina fontium, pontium, montium, stagnorum mitte, vel adfer, quod malo. Ordinem quoque, quem nocturni, diurnique tam vigiles, quam praecones inter te [se?] servant. Carmen absolutum et sexies septenis distichis constat, qui numerus placuit; quia septenarius a senario perfectionem suam capit, de qua in libro de Bissexto egi. Nunc salve. Lovanii, in Arce, postridie Kal. Septemb. 1639. Griphus cum notis magnitudine sua libri formam constituet.*"
- (39) Brief 70 van de zevende *centuria*, in het bijzonder p. 90: *Nobilis patriciusque vester adhuc me interpellaverat; nescivit fortassis typographo redditam schedam fuisse [...] 1639 Prid. Non. novemb.*
- (40) Brief 75 van de zevende *centuria*, in het bijzonder, p. 96-97: *septem familiarum insignia cum tabella ad me missa contuli: uno excepto vocabulo, exacta omnia erant. Jam vero equites illos duos simul exprimere, difficilis non erit. Colores enim simul annotati [...] Eid. Februarii 1640.* De twee ridders waarover sprake staan resp. links en rechts van de insignes van de adellijke families. De verzen zijn de definitieve verzen die nu nog op de prent te lezen zijn.

Juni 1639

Het eigenlijke stadsplan van Martin de Tailly is gegraveerd en Puteanus heeft een epigram klaar over de zeven Brusselse geslachten dat hiervoor is bestemd. Blitterswijk heeft hem hierom verzocht.

Eind juni werkt Puteanus aan de *Descriptio urbis* voor de Tailly's prent.

Juli 1639

Een eerste versie van Puteanus' elegie *Bruzella* is klaar, de commentaar erop, van de hand van zijn zoon Justus, nog niet.

September 1639

Puteanus heeft de Latijnse tekst van de stadsbeschrijving, de *Descriptio urbis*, voor de Tailly's prent af. Blitterswijk zal voor de vertaling ervan zorgen.

Justus Puteanus werkt aan de commentaar op zijn vaders elegie *Bruzella* waarvan eind september nog een definitieve versie wordt beloofd.

November 1639

De Tailly dringt erop aan dat Puteanus (de proeven van?) zijn tekst naar de drukker terugzendt, maar dit is al gebeurd.

Februari 1640

Op 13 februari laat Puteanus Blitterswijk weten dat hij de proef van de cartouche met de insignes van de zeven adellijke geslachten van Brussel heeft verbeterd.

Op 14 februari vraagt en bekomt de Tailly de toelating tot en het privilege voor de publicatie van zijn prent.

Oktober 1640

De elegie en de commentaar erop zijn afgewerkt. Zo ook de illustraties.

Maart 1641

De *Nomenclatura opificorum* wordt toegevoegd aan het manuscript van de *Bruzella*.

December 1644

De plaats die de lofdichten in de *Bruzella* zullen innemen is bepaald.

Oktober 1645

Puteanus' *Bruzella* is persklaar.

Conclusie

Aan de hand van Puteanus' correspondentie hebben we kunnen aantonen dat Puteanus de auteur is van de Latijnse tekst van de beschrijving van Brussel op de prent van Martin de Tailly. De correspondentie en Puteanus' *Bruzella* bevestigen de belangrijke rol die de Tailly speelde in de realisatie van zijn prent. Voorts kunnen we stellen dat de prent een overheidsopdracht was vanwege de stad Brussel. We begrijpen nu ook waarom de opdracht aan koning Filips IV in 1639 is gedateerd terwijl achteraan de titel van de prent het jaartal 1640 prijkt. De realisatie van de prent, en dan vooral de verwerking van het tekstmateriaal, verliep niet probleemloos. Ze was het resultaat van een samenwerking van verscheidene partners: Martin de Tailly voor het concept, Nicolas Van der Horst voor de voorberei-

nde tekeningen, Abraham Santvoort voor het graveerwerk (en misschien als auteur van het stadsgezicht), en Erycius Puteanus voor alle teksten op de prent (verzen, opdracht en beschrijving van Brussel).

Bibliografie

- Acta Puteanaea* 2000 = *Acta Puteanaea in Humanistica Lovaniensia* 49, p. 169-421.
- ALVIN 1861 = L. ALVIN, Séjour de Callot à Bruxelles. Quatre eaux-fortes, gravées par l'artiste lorrain pendant qu'il était à la cour de l'infante Isabelle-Claire-Eugénie, *Revue universelle des arts* 13, p. 297-321.
- Bibliotheca* 1662 = *Bibliotheca sive Opera omnia in Epistolarum apparatus posthumus* 1662.
- BROUWERS & GILMONT 1977 = L. BROUWERS, S.J. & J.-F. GILMONT, *Carolus Scribani*, Brussel.
- Bruzella nobilissima Brabantiae civitas* 1970 = *Bruzella nobilissima Brabantiae civitas an[no] 1640*: N. Vander Horst inventor, Brussel.
- CHRISTYN 1697 = J.-B. CHRISTYN, *Les Délices des Pais-Bas ou description générale de ses dix-sept Provinces, de ses principales Villes & de ses lieux les plus renommez*, A Brusselle: chez François Poppens.
- Costuymen* 1657 = *Costuymen ende rechten der stad Brussel*, tot Brussel: by Jan Mommaert.
- DANCKAERT 1989 = L. DANCKAERT, Brussel, vijf eeuwen cartografie, Knokke-Tielt.
- DANCKAERT 2000 = L. DANCKAERT in *Met passer en penseel*, cat. nr. 119.
- DE LANDTSHEER *et al.* 2006 = J. DE LANDTSHEER, D. SACRÉ en J. COPPENS, *Justus Lipsius (1547-1606): een geleerde en zijn Europese netwerk: catalogus van de tentoonstelling in de Centrale Bibliotheek te Leuven, 18 oktober-20 december 2006*, Leuven.
- Description de la royale et tres-noble ville de Bruxelles* 1965 = *Description de la royale et tres-noble ville de Bruxelles, siege et residence des ducs de Brabant. Plan Martin de Tailly Anno 1640*, Brussel.
- Epistolarum apparatus posthumus* 1662 = Eryci Puteani [...] *Epistolarum apparatus posthumus, in centurias septem distribulus, opera et industria Xysti Antonii Milseri aulhoris generi*, Lovanii: Typis Andreae Bouveti.
- HALLYN 2000 = F. HALLYN, Puteanus sur l'anagramme, *Humanistica Lovaniensia* 49, p. 255-266.
- HELD 1996 = J.S. HELD, Carolus Scribanius's Observations on Art in Antwerp, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 59, p. 174-204.
- HOLLSTEIN 1980 = *Hollstein's Dutch & Flemish etchings, engravings and woodcuts ca. 1450-1700*, vol. 23, *Jan Saenredam-Roelandt Savery*, compiled by G.S. Keyes, Amsterdam, p. 173-188.
- HYMANS 1884 = L. HYMANS, *Bruxelles à travers les âges*, Brussel.
- LEBEER 1948-1955 = L. LEBEER, Recherches relatives au plan de Bruxelles de 1640 et de 1748 dit Plan de Tailly, *Annales de la Société royale d'archéologie de Bruxelles* 48, p. 157-200.
- LEBEER 1956 = L. LEBEER, L'octroi de publication du plan de Bruxelles de 1640, dit plan de Tailly, *Cahiers bruxellois* 1, p. 314-322.
- Ludovico Guicciardini* 2018 = *Ludovico Guicciardini nell'Europa del Cinquecento. Letteratura, arte e geografia tra Italia e Paesi Bassi*, Roma (in druk).
- Met passer en penseel* 2000 = *Met passer en penseel. Brussel en het oude hertogdom Brabant in beeld* (tentoonst. cat.), Brussel.

- PAPY 2000 = Justus Lipsius. *Beschrijving van de stad en haar universiteit. Latijnse tekst met inleiding, vertaling en aantekeningen door Jan Papy*, Leuven.
- PUTEANUS 1646 = Eryci Puteani Bamelrodi *Bruzella, incomparabili exemplo septenaria, gripho palladio descripta, luminibus historicis, politicis, miscellaneis distincta et explicata, plenum item urbis elogium, velut loquens imago*, Bruxellae: ex officina Ioannis Mommarti.
- SIMAR 1909 = T. SIMAR, *Etude sur Erycius Puteanus (1574-1646) considéré spécialement dans l'histoire de la philologie belge et dans son enseignement à l'université de Louvain*, Brussel.
- VAN DE KERCKHOF 2000 = V. VAN DE KERCKHOF, *Beeldvorming van Brussel op gegraveerde kaarten en profielen, 16de-18de eeuw*, in *Met passer en penseel*, p. 151-161.
- VAN TRIMPONT 2004 = F. VAN TRIMPONT, Jean-Baptiste Gramaye, *Gerardimontium Oppidum" (1611): de oudste geschiedschrijving van de stad Geraardsbergen*, Geraardsbergen.
- WELKENHUYSEN 2007 = A. WELKENHUYSEN, *Aries seu Aurei Velleris encomium* van Godefridus Wendelinus Voorstelling, tekst, vertaling, aantekeningen, *De Gulden Passer* 85, p. 61-104.
- WELKENHUYSEN 2009 = A. WELKENHUYSEN, Scrabbling with Erycius Puteanus. The album of his friends and correspondents in *De anagrammatismo*, 1643, in D. Sacré en J. Papy (eds.), *Synlagmata: Essays on Neo-Latin Literature in Honour of Monique Mund-Dopchie and Gilbert Tournoy*, Leuven, p. 639-677.

SUMMARY

Animare verbis lineas: Erycius Puteanus and the Plan of Brussels by Martin de Tailly

The Brussels city plan dedicated by Martin de Tailly to Philip IV in 1639 and published in 1640 was first studied in detail by Louis Lebeer in the 1950s. Lebeer investigated the (possible) contribution of Abraham Santvoort, Nicolas Van der Horst, Jacques Callot and Martin de Tailly in the execution of the print. However, he did not identify the author of the detailed description of the city of Brussels in Latin and French that accompanies the original city plan. This contribution shows that Erycius Puteanus is the author of the Latin text. Evidence for this hypothesis is sought in Puteanus' work *Bruzella* (1646) and in his published correspondence. Both sources also make it possible to trace the genesis of the print and of Puteanus' *Bruzella*, the publication of which appears to be closely related to Martin de Tailly's city plan.